

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/100/145-151>

Turan Yusubov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
magistrant
turanyusubov088@gmail.com

CƏNUBİ QAFQAZDA KÖVRƏK GEOSİYASİ VƏZİYYƏT: SÜLH ÜÇÜN İMKANLAR VƏ TƏHDİDLƏR

Xülasə

Məlumdur ki, Cənubi Qafqaz Avrasiyada sülh və təhlükəsizlik üçün ən mühüm regionlardan biridir. Ancaq regional sabitliyi təhdid edən bir sıra dondurulmuş münaqişələr nəticəsində bəzi region ölkələri arasında qarşılıqlı düşmənçiliyin olması Qafqazın güclü hərbişdirilmiş regiona çevrilməsinə gətirib çıxarmışdır. Son illər isə Cənubi Qafqazın regional nizamı dərin və dinamik transformasiyaya məruz qalıb. Bu dəyişikliklər əsasən, Qarabağ müharibəsi, Gürcüstanda daxili dəyişikliklər və hər şeydən əvvəl Rusiyanın Ukraynaya genişmiqyaslı müdaxiləsi nəticəsində baş verib. Bu da öz növbəsində Qara dəniz regionunun sabitliyi, Qafqazla əlaqəli digər qonşu postsovet bölgələrinin (xüsusilə Rusiya və Mərkəzi Asiya) gələcəyinə və Türkiyənin inkişaf edən regional siyasətinin xarakterinə təsir göstərir.

Cənubi Qafqazda köhnə nizam 2020-ci ildə sentyabrın 27-dən başlayan 44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsi ilə əsaslı şəkildə dəyişdi. Regionda güclü ölkə olan Türkiyənin dəstəyiylə Azərbaycan Qarabağda erməni separatçı qüvvələrinə qalib gəldi və ərazi bütövlüyünü bərpa etdi. Nəticədə 1994-cü ildən davam edən işğala son qoyuldu. Azərbaycan və ona siyasi-mənəvi dayaq olan Türkiyə müharibədən sonra diplomatik və siyasi müstəvidə xeyli gücləndi. İki ölkə arasında hərbi əməkdaşlıq daha da dərinləşdirildi. Ermənistan isə hərbi, siyasi və strateji məğlubiyyətə uğradı.

2023-cü ilin sentyabr ayında həyata keçirilən birgünlük anti-terror əməliyyatından sonra ərazi bütövlüyünü tam bərpa edən Azərbaycan üçün siyasi mənada yeni bir dövr başladı. Ermənistan isə Azərbaycanın yuridiksiyası altında yaşamaq istəməyən və Qarabağı kütləvi şəkildə tərk edən on minlərlə erməninin köçü ilə üz-üzə qaldı. Bu araşdırmanın məqsədi ixtilafın tarixi köklərinə qısa nəzər salmaq, bölgədə baş verən son geosiyasi dəyişikliklərdən sonra tərəflər arasında imzalanması gözlənilən sülh müqaviləsi üçün real imkanları, eləcə də, buna mane ola biləcək faktorları gözdən keçirmək və dəyərləndirməkdir.

Açar sözlər: *Cənubi Qafqaz, Qarabağ, geosiyasi dəyişikliklər, yeni siyasi nizam, anti-terror əməliyyatı, sülh müqaviləsi*

Turan Yusubov

The Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Azerbaijan
master student
turanyusubov088@gmail.com

The fragile geopolitical situation in the South Caucasus: opportunities and threats for peace

Abstract

It is known that the South Caucasus is one of the most important regions for peace and security in Eurasia. However, as a result of a series of frozen conflicts that threaten regional stability, the existence of mutual enmity between some regional countries has led to the transformation of the Caucasus into a strongly militarized region. In recent years, the regional order of the South

Caucasus has undergone deep and dynamic transformation. These changes mainly occurred as a result of the Karabakh war, internal changes in Georgia and, above all, Russia's large-scale intervention in Ukraine.

The traditional order in the South Caucasus was fundamentally changed in 2020 with the 44-day Second Karabakh War. With the support of Turkey, Azerbaijan defeated the Armenian separatist forces in Karabakh and restored its territorial integrity. As a result, the occupation that continued since 1994 was ended.

After the one-day anti-terrorist operation carried out in September 2023, a new era has begun in a political era for Azerbaijan, which fully restored its territorial integrity. Armenia faced the migration of tens of thousands of Armenians who did not want to live under the jurisdiction of Azerbaijan. The purpose of this study is to briefly look at the historical roots of the conflict, to review and assess the real possibilities for a peace agreement expected to be signed between the parties after the recent geopolitical changes in the region, as well as the factors that may hinder it.

Keywords: *South Caucasus, Karabakh, geopolitical changes, new political order, anti-terrorist operation, peace agreement*

Giriş

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində mövcud vəziyyəti dəyərləndirərkən bu ixtilafın tarixinə nəzər salınması vacibdir. Bu kontekstdə ermənilərin Azərbaycan ərazilərində yerləşdirilməsi məsələsinə diqqət yetirmək lazım gəlir. Tarixi faktlar da göstərir ki, XIX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycanda ermənilər yaşamamışdır. Onların bu ərazilərə köçürülməsi keçmiş Rusiya imperiyasının regionla bağlı çoxməqsədli planlarına xidmət etmişdir. XIX əsrdə bütün Şərqi Avropada, o cümlədən Rusiyada cərəyan edən hadisələr – Rusiya-Türkiyə, Rusiya-İran müharibələri və s. Azərbaycanın şimal qonşusunun regionda dayaqlarının getdikcə zəifləməsinə səbəb olurdu. Rusiya cənub sərhədində müsəlman ölkəsinin mövcudluğundan da ciddi narahatlıq keçirirdi və elə buna görə də Şimali Azərbaycanda ermənilərin məskunlaşdırılması ideyasını reallığa çevirmək barədə düşünməyə başladı. Lap qədimdən XIX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyası tərəfindən qəsb olunana qədər bu region müxtəlif Azərbaycan dövlətlərinin tərkib hissəsi olmuşdur.

Təxminən 200 il əvvəl Rusiya çarı bir qisim erməni əhalisinin Dərbənd və Qubaya köçürülməsi barədə fərman imzalamışdır. “Dərbənd və Müşkir ermənilərinin imtiyazları və sərbəst hərəkət etmək hüququ haqqında” adlanan bu fərmanda ermənilərə kifayət qədər geniş hüquqlar verilmiş və onların həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün münbit torpaqlara köçürülmələrinin vacibliyi qeyd olunmuşdu. 1828-ci ildə Rusiya ilə İran arasında imzalanmış Türkmənçay sülh müqaviləsində də belə bir maddə öz əksini tapmışdı ki, İranda yaşayan ermənilərə sərbəst surətdə Rusiya ərazisinə keçmək hüququ verilir. Bununla da, əslində ermənilərin Azərbaycan ərazilərinə köçməsi üçün zəmin yaradılırdı. Pyotrün vəsiyyətlərinə istinad edən bu siyasətin əsas məqsədi Azərbaycan ərazisini etnik baxımdan parçalamaq və burada xristian xalqlarının yerləşdirilməsini həyata keçirməklə cənubdan gələ biləcək təhlükələrə qarşı siper yaratmaqdan ibarət olmuşdur (Allahverdiyev, 2021).

Müasir Ermənistan və Azərbaycanın ərazilərinin yaradılması yüz il əvvəl bolşeviklərin qarşısında duran ilk vəzifə idi. Sərhəd çəkmənin çətinliyi Zəngəzurda, Naxçıvanda və Qarabağın dağlıq ərazilərində kəskin şəkildə hiss olunurdu. Bolşeviklərin ərazi quruluşu çoxlarını narazı salsada, erməni-azərbaycanlı mübahisəsini yatırmaq üçün mərkəzi hökumət tərəfindən özbaşına qərarlar qəbul edildi. Amma onu da qeyd etmək lazımdır ki, ermənilərin və azərbaycanlıların məskunlaşdığı bütün bölgələri əhatə edən iki fərqli, ərazisi müəyyən edilmiş milli məkan yaratmaq praktiki olaraq mümkün deyildi. Bu çətinlik əsasən ona görə yaranıb ki, əksər hallarda bu iki icma birgə mövcud olub, ərazi bölgüsünün aydın şəkildə problemlili olmasına səbəb olub.

Bir vaxtlar sərhədləri “təyin etmiş” Sovet İttifaqının dağılması yetmiş il ərzində yığılmış narazılığı yenidən siyasi gündəmə daxil etmək üçün “imkanlar” təqdim etdi. Təəssüf ki, sülh yolu ilə həll olunma ehtimalı olan məsələlər – bu cür həllin tarixi nümunələri az olsa da – müasir dövrün

ən şiddətli münaqişələrindən birinə çevrildi; bir milyona qədər azərbaycanlı öz yurd-yuvasından didərgin düşdü, çoxsaylı şəhər və kəndlər xarabalığa çevrildi (Ahmadzada, 2024).

İşğal dövründə aparılan qeyri-effektiv diplomatik danışıqlar.

30 ildən çox davam edən işğal dövründə tərəflər arasında müxtəlif formatlarda danışıqlar aparılıb. Münaqişənin diplomatik vasitələrlə həll edilməsi məqsədilə 1994-cü ildə Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının nəzdində Minsk Qrupu təsis edilib. Lakin fəaliyyət göstərdiyi yaxın müddət ərzində təsisat sülhə heç bir töhfə verə bilməmişdir. 2007-ci ilin noyabr ayında Minsk qrupu münaqişənin sülh yolu ilə həllini ehtiva edən və “Madrid prinsipləri” kimi tarixə düşən təkliflər hazırlayıb, sənədin birinci versiyası tərəflərə təqdim olunub. 2009-cu ilin sonunda isə Madrid sənədinin yenilənmiş layihəsi hazırlanıb və yenidən tərəflərə təqdim edilib. Lakin Ermənistanın destruktiv mövqeyi səbəbindən gözlənilən irəliləyiş əldə olunmayıb. Sonrakı görüşlərdə dövlət başçıları münaqişənin sülh yolu ilə həlli üçün danışıqların davam etdirilməsi haqqında razılığa gəlib və problemin humanitar aspektlərinə xüsusi diqqət ayırıblar. Lakin danışıqlar prosesində intensivliyin artdığını və prosesin öz maraqlarına uyğun cərəyan etmədiyini gören Ermənistan hərbi təxribatlar yolu ilə danışıqları pozmağa çalışıb. Belə ki, Fransanın təşəbbüsü ilə 2014-cü il oktyabrın 27-də prezidentlərin Paris görüşündən sonra danışıqlar masasında olan konkret məsələləri müzakirə etmək əvəzinə, Ermənistan Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində 40.000 nəfərdən artıq şəxsi heyətin iştirakı ilə genişmiqyaslı hərbi təlim keçirib. Ermənistan silahlı qüvvələrinin qoşunların təmas xəttində Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin mövqeləri üzərində hücum xarakterli uçuşlar edərək təxribat törətməsindən sonra danışıqlar prosesinin intensivliyi aşağı düşüb və iki ölkə prezidentləri arasında görüş yalnız 2015-ci il dekabrın 19-da İsveçrənin Bern şəhərində bərpa edilib (3).

İşğal dövrünün böyük bir hissəsində (1993-2020) Ermənistan Rusiyanın güclü dəstəyinə malik idi və Rusiyanın Cənubi Qafqazda böyük iştirakının əsas tərəfdarı idi. Rusiyanın hərbi və siyasi dəstəyi Ermənistanın nəzarəti altında olan işğal olunmuş ərazilərdə möhkəmlənməyində əsas rol oynayıb. Bunun müqabilində Ermənistan hazırkı baş nazir Nikol Paşinyanın rəhbərliyi ilə də daxil olmaqla, Gürcüstan və Ukraynada separatizmi dəstəkləyib və Rusiya qüvvələri ilə birlikdə Suriyaya qoşun yeridib.

Yerdəki bu reallıqlar Qərb mediasında və siyasi dairələrində ardıcıl olaraq nəzərə alınmadı və ya təhrif edildi. Buna 1992-ci ildə ABŞ Konqresi tərəfindən qəbul edilmiş Azadlığa Dəstək Aktına 907 sayılı düzəliş yaxşı nümunə hesab oluna bilər. Düzəliş rəsmi Bakıya “Ermənistan və Dağlıq Qarabağa qarşı bütün blokadaları və digər hücum xarakterli güc tətbiqlərini dayandırmaq üçün” real addımlar atana qədər hərbi yardımı qadağan edirdi. Halbuki o zaman işğala məruz qalan Azərbaycan idi və Xocalıda dinc əhalinin qətləmini həmin ilin əvvəlində baş vermişdi (Shafiyev, 2024).

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Ermənistan yeni qarantolar axtarışında.

Ermənistan Respublikası öz müstəqilliyini elan etdikdən sonra, xüsusən Robert Köçəryan və Serj Sarkisyanın 20 illik hakimiyyəti dövründə bütün sahələrdə Rusiya Federasiyası ilə dərin inteqrasiyaya gedib. Lakin 2020-ci ildə baş verən müharibədən sonra Rusiyanın Cənubi Qafqaz siyasətinin dəyişməsi nəticəsində Ermənistan hökuməti Rusiya ilə münasibətlərin bərabərhüquqlu olmadığını, müttəfiqliyin tamamilə birtərəfli şəkildə bu dövlətin geosiyasi maraqlarına xidmət etdiyini anlayaraq fərqli, alternativ təhlükəsizlik təminatları axtarışına çıxıb. Bu, uzunmüddətli prosesdir və ardıcıl, məqsədyönlü siyasət tələb edir.

Ermənistanın Azərbaycanla şərti sərhəddinin müəyyən ərazilərinə yerləşdirilmiş Avropa İttifaqı (Aİ) müşahidə missiyası Ermənistan üçün möhkəm təhlükəsizlik təminatı yaratmasa da, bu sahədə müvəqqəti çözümlərdən biridir. Türkiyə ilə münasibətlərin qurulması istiqamətində atılan addımlar da ilk növbədə Ermənistan üçün təhlükəsizlik mühitini yaxşılaşdırmağa yönəlib. Ermənistanın Rusiyadan qopmasından danışmaq hələ tezdir, amma müttəfiqlik münasibətləri hüquqi məcrada davam etsə belə, faktiki olaraq, böhran mərhələsinə daxil olub. Ermənilər artıq bu ölkəni müttəfiq kimi deyil, təhlükə kimi görməyə başlayıblar. Rusiya Ermənistanda nüfuzunu itirir, yaxın gələcəkdə bunun ciddi geostrateji nəticələri ola bilər. Bütün risklərə baxmayaraq, Nikol Paşinyanın ölkəsini

tədricən Rusiyanın təsir dairəsindən uzaqlaşdırmaq üçün bu mərhələdə mümkün olanları etməyə çalışdığını görürük. O, Rusiyanın və KTMT-nin Ermənistan qarşısında müttəfiqlik öhdəliklərini yerinə yetirmədikləri fikrini ardıcıl şəkildə erməni ictimaiyyətinə ötürür. Məsələn, baş nazirin sözlərinə görə, KTMT-nin Ermənistandakı məsuliyyət zonasını dəqiqləşdirmək, “Ermənistan Respublikası sizin üçün nədir?” sualına cavab almaq üçün təşkilata müraciət etsə də, cavab ala bilməyib. Paşinyanın Rusiyanın mövqeyini çox yaxşı bildiyi halda, Azərbaycanla sərhəddə hər dəfə gərginlik yarananda hərbi yardım üçün rəsmi şəkildə Moskvaya və KTMT-yə müraciət etməsinin məntiqli izahı budur ki, müttəfiqlərin gerçək mövqeyinin nədən ibarət olduğunu xalqa bütün açıqlığı ilə nümayiş etdirdin. Bütün bunlar Rusiyanın Ermənistandakı nüfuzuna zərbə vurur və hökumətin ehtiyatlı qərbyönümlü siyasəti üçün münbit zəmin yaradır. Eyni zamanda, Paşinyan bununla Ermənistandakı rusiyayönümlü müxalifəti də ideoloji-siyasi baxımdan tərksilah etmiş olur (Cəfərli, 2023).

Azərbaycan və Ermənistan iki yol ayrıcında: sülh yoxsa “əbədi müharibə” vəziyyəti?

İrəliləməsi mümkün iki yoldan biri mövcud status-quo-nu toxunulmaz saxlamaq, yəni heç vaxt bitməyən zorakılıq dövrünün bir hissəsi olmağa davam etməkdir. Əlbəttə, bəziləri üçün son üç onillikdə görülən işləri davam etdirmək vətənpərvərlik borcu kimi səslənir. “Tarixi ədaləti” bərpa etmək üçün Ermənistanın yenidən silahlanması, şübhəsiz ki, ilk növbədə münafişlərdən az təsirlənənlər arasında müəyyən rəğbətə səbəb ola bilər. Şübhəsiz ki, bu yanaşma mövcud erməni cəmiyyətində çoxlu tərəfdarlar tapacaq bir düşüncə xəttidir. İntiqam istəyi həm də münafişlərin xatirəsini yaşatmağa və millətçilik şövqünü alovlandırmağa çalışan millətçi təbliğat vasitəsilə də özünü göstərə bilər. Bu cür narrativlər gələcək nəsilləri revanş almağa sövq edə bilər.

Bununla belə, revanş axtarışının əhəmiyyətli risklər və çağırışlar daşdığı qəbul etmək çox vacibdir. Milyardlarla dollar vəsait və resursları iqtisadi inkişaf və sosial rifah kimi kritik ehtiyaclar əvəzinə, silahlandırmaya istiqamətləndirmək ölkənin gələcəyi üçün ağır yüklər yarada bilər. Eyni zamanda, iki ölkə iqtisadiyyatları arasında heç bir əlaqə olmadan sərhədlərin bağlı saxlanması dünya nizamının sürətlə dəyişdiyi cari vəziyyətdə regionun nəhəng geoiqtisadi potensialından istifadə etmək üçün daha bir şansın itirilməsi deməkdir. Rəşadət düşüncə bizə deyir ki, intiqam istəyi davamlı sülhə doğru gedən yolun potensial faydaları ilə ölçülməlidir.

Əksinə, ikinci yol təkə Ermənistan və Azərbaycana deyil, həm də daha geniş regiona fayda verə biləcək davamlı sülhün bərqərar olması üçün imkan yaradır. Bu yol sabitlik və rifahı gücləndirmək potensialına malikdir, eyni zamanda şəxsiyyətlərin yenidən formalaşdırılması və tarixi narazılıqların uzlaşdırılması ilə bağlı suallarla dərinlən hesablaşmaya məcbur edir. “Sülh cığırı” ortaya çıxan narahatlıqların aradan qaldırılmasını və hər iki xalqın kimliklərini bir-birini ekzistensial təhlükə kimi görməyəcək şəkildə yenidən müəyyən etməyə kömək edə biləcək alternativ narrativlərin inkişaf etdirilməsini tələb edir. Sülh yolunu tutmaq hər iki ölkə üçün əhəmiyyətli faydalar verə bilər. Bu yaxınlarda aparılan araşdırmaya görə, sülh Ermənistan üçün mühüm iqtisadi üstünlüklərlə nəticələnə bilər, məsələn, hərbi xərclərə qənaət hesabına ÜDM-in həcmi 2,8% arta bilər. Aşağı risk qavrayışı hökumətin illik borc yükünü minimum 20 milyon ABŞ dolları qədər yüngülləşdirərək portfel investisiyaları üzrə faiz dərəcələrinin azalmasına səbəb ola bilər və s. Eynilə, Azərbaycan üçün sülh regional inteqrasiyanın genişlənməsinə, hərbi xərclərin azalmasına, xarici investisiyaların artmasına, enerji təhlükəsizliyinin yaxşılaşdırılmasına və su ehtiyatları üzrə əməkdaşlığa gətirib çıxara bilər ki, bunların hamısı münafişlərdən sonrakı dövrdə iqtisadi artıma və sabitliyə töhfə verəcək (Mammadova, 2023).

Sülh üçün potensial risklər və atıla biləcək praktiki addımlar.

2020-ci il İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra vasitəçilərin bir-birindən tam uzaqlaşması ilə tərəflər arasında konsensus tapılması daha çətin bir məsələyə çevrilib. 2020-ci ilə qədər Rusiya, ABŞ və Fransadan nümayəndələrin başçılıq etdiyi Minsk Qrupu bu məsələyə cavabdeh idi. Müharibədən sonra isə qrup de-fakto fəaliyyətini dayandırdı. İndi isə barışıq danışıqları üzrə 3 ayrı diplomatik təşəbbüsün fəaliyyətdə olduğunu görə bilirik: Vaşinqton, Moskva və Brüssel formatı. 2022-ci ilin oktyabr ayında bölgəyə monitorinq missiyası göndərən Aİ üçün isə bölgənin əhəmiyyəti daha da artıb. Keçən ilin dekabr ayında missiya üzvlərinin sayı 138-dən 209-a qaldırıldı (7).

2022-ci ilin fevral ayında başlayan Rusiya-Ukrayna müharibəsindən sonra Rusiyanın bölgə üzərində güclü təsir imkanları müəyyən qədər zəifləsə də, onun tam itirildiyini deyə bilmərik. Münaqişə kontekstində bölgədəki gərginlik və problemlərin davam etməsi Rusiyanın marağındadır. O, nizamlanmanı istəmir, çünki Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin yekun və birdəfəlik həlli Rusiyanın Cənubi Qafqaz ölkələrinə təsir rıçaqlarını əhəmiyyətli dərəcədə azaldacaq. Başqa sözlə, Cənubi Qafqazda uzunmüddətli sülh və sabitliyi Rusiya üçün sərfəli hesab edə bilmərik (8).

Vaşinqton formatı çərçivəsində isə müəyyən təşəbbüslər və görüşlər baş tutsa da, onun yerdə real nəticələr əldə etdiyini deyə bilmərik. Xüsusən, 30 illik münaqişə tarixində ABŞ-ın sərgilədiyi bəzi qeyri-adevktat hərəkətlər (məsələn, 907 sayılı düzəliş) Azərbaycan tərəfində bu formata olan inamı müəyyən qədər azaldır. Eləcə də, Senatda ermənipərəst konqresmenlərin vaxtaşırı Azərbaycanı hədəf alan müəyyən qətnamələri siyasi gündəmə çıxarması bu inamsızlıq hissini bir qədər də artırır. Onu da nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, Rusiyanın bölgədə təsir rıçaqları nə qədər zəifləmiş kimi görünərsə də, onun yekun sülhün ABŞ paytaxtında imzalanmasına göz yumacağını gözləmək sadələvhlük olardı. Üstəlik bu regionun Rusiya üçün stratejik olaraq nə qədər önəmli olduğunu hesaba qatsaq, bölgədə baş verəcək bu cür nəhəng dəyişikliklərə müdaxilə etməyəcəyini gözləmək olmaz.

Tərəflər arasında əsas danışıqlar 2021-ci ildən etibarən bərpa olundu. Müəyyən fasilələrlə davam edən bu müxtəlif formatlı danışıqlarda bəzi kiçik progressiv irəliləyişlər olsa da, prinsiplial məsələlərlə bağlı tam konsensusun olduğunu demək üçün hələ tezdir. Son aylarda Azərbaycanla Ermənistan arasında keçirilən danışıqlar Bakının 2022-ci ildə təklif etdiyi əsas baza prinsiplərə əsaslanıb:

1. Dövlətlərin bir-birlərinin suverenliyi, ərazi bütövlüyü, beynəlxalq sərhədlərinin toxunulmazlığı və siyasi müstəqilliyini qarşılıqlı şəkildə tanıması;
2. Dövlət sərhədinin delimitasiyası və demarkasiyası (Müstəqil Dövlətlər Birliyinin yaradılması haqqında 1991-ci il Almatı Bəyannaməsinə uyğun olaraq) və diplomatik münasibətlərin qurulması;
3. Nəqliyyat və kommunikasiyaların açılışı, digər müvafiq kommunikasiyaların qurulması və qarşılıqlı maraq doğuran digər sahələrdə əməkdaşlığın qurulması;
4. Dövlətlərin bir-birlərinə qarşı ərazi iddialarının olmamasının qarşılıqlı təsdiqi və gələcəkdə belə bir iddianın qaldırılmayacağına dair hüquqi öhdəliyin götürülməsi; və
5. Dövlətlərarası münasibətlərdə bir-birlərinin təhlükəsizliyinə hədə törətməkdən, siyasi müstəqillik və ərazi bütövlüyünə qarşı hədə və gücdən istifadə etməkdən, habelə BMT Nizamnaməsinin məqsədlərinə uyğun olmayan digər hallardan çəkinmək.

Tərəflərin dəfələrlə etdiyi açıqlamalarda beş bənddən ilk üçü ilə bağlı razılığa gəldikləri deyilir. Bu baza prinsipləri əhatə edən sənəd sonrakı danışıqlar üçün zəmin hazırlayan çərçivə sazişi kimi görünür. Bakıda sentyabr ayına qədər mövcud olan tələskənlik hissi zəifləyib, çünki Azərbaycan 30 illik münaqişənin bitdiyini qəbul edir. Azərbaycan paytaxtındakı əsas diskursa görə, sülh və münasibətlərin normallaşması İrəvana daha çox lazımdır və qarşı tərəf Azərbaycan üçün narahatlıq və qıcıq mənbəyi olan məsələlərin çözümlünə çalışmalıdır (Hüseynov, 2024).

Belə məsələlərə Ermənistanın hələ də işğalı altında olan Qazaxın 7 və Naxçıvanın 1 kəndi ilə bağlı mübahisə aiddir. Azərbaycanın da Ermənistanın 1 eksklav kəndinə nəzarət etdiyini nəzərə alsaq, qarşılıqlı kompromislər yolu ilə bu məsələni həll etmək mümkün ola bilər. Rəsmi İrəvanda isə bu məsələylə bağlı konkret bir vizyonunun olmadığını müşahidə edirik.

Vəziyyəti mürəkkəbləşdirən daha bir məqam isə Ermənistanın Baş naziri Nikol Paşinyan Qarabağın Azərbaycanın bir hissəsi olduğunu bir neçə dəfə bəyan etməsinə rəğmən, Ermənistan qanunvericiliyinin Azərbaycana qarşı hələ də ərazi iddialarını ehtiva etməsidir: Ermənistanın dövlət suverenliyi haqqında 21 sentyabr 1990-cı il tarixli Bəyannamədə Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi haqqında 1989-cu il tarixli birgə qərara istinad edilir. Bu hüquqi fon Ermənistan Konstitusiyaya Məhkəməsinin sülh sazişini rədd edə biləcəyi və ya İrəvanda sonralar mümkün hakimiyyət dəyişikliyi üçün ərazi iddialarını canlandırma biləcəyi ssenariləri qabaqcadan görən Azərbaycanda narahatlıq yaradır. Azərbaycan normallaşma prosesinin kövrəkliyini nəzərə alaraq bu

cür sənədlərin mövcudluğu və onların yaratdığı potensial riskləri qabardaraq həll edilməsini istəyir (Hüseynov, 2024).

Azərbaycanın 10 noyabr bəyanatına əsasən, haqlı olaraq tələb etdiyi Zəngəzur dəhlizi məsələsi də hələki Ermənistanın sərgilədiyi anlaşılmaz mövqeyə görə qaranlıq qalmaqda davam edir. Regional kommunikasiyaların açılmasında maraqlı olan Azərbaycan qarşı tərəfdən də eyni rəşional yanaşmanı görmək istəyir.

Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğalı zamanı əvvəllər mövcud olmuş və keçmiş işğal olunmuş ərazilər vasitəsilə Azərbaycanı Naxçıvanla birləşdirən nəqliyyat infrastrukturunu, xüsusən də dəmiryol xətti dağıdılib. Bundan əlavə, sovet dövründə Ermənistan ərazisindən keçən dəmir yolu xətti Ermənistan hakimiyyəti tərəfindən baxımsız qalıb və yararsız vəziyyətə düşüb. Azərbaycan bərpa olunması gözlənilən bu dəhlizin bütün region ölkələrinə, o cümlədən də Ermənistana fayda gətirəcəyini bəyan edir. Bu xətt Ermənistanla Azərbaycan arasında birbaşa əlaqə yaratmaqla yanaşı, Ermənistan, Azərbaycan və İran arasında SSRİ dövründə fəaliyyət göstərmiş Naxçıvanın Culfa rayonunda kəşişən bağlantını bərpa edəcək. Bundan əlavə, Qars-Gümrü-Naxçıvan-Meğri-Bakı (KGNMB) marşrutu Türkiyəni region ölkələri ilə birləşdirəcək. Rusiya da öz növbəsində, bu layihədə maraqlıdır. Ermənistanla Avrasiya İqtisadi Birliyində birgə təmsil olunmalarına baxmayaraq iki ölkə arasında birbaşa əlaqə yoxdur (10).

Qarabağ ermənilərinin mümkün inteqrasiyası.

2023-cü ilin sentyabr ayında keçirilən hərbi əməliyyatlardan sonra Qarabağdakı separatçıları tam tərksilah edən Azərbaycan inteqrasiya ilə bağlı planlarını ictimai şəkildə təqdim etdi. Qarabağ ermənilərinin nümayəndələri ilə sentyabrın 21-də, 25-də və 29-da baş tutan görüşlər zamanı rəşmi Bakı Qarabağ erməniləri ilə bağlı planlarını qarşı tərəfin diqqətinə şəkildə çatdırdı.

İnteqrasiya planı ayrı-ayrı sahələrdə görülmək işlərin ümumi mənzərəsini təsvir edirdi. Məsələn, iqtisadi sahədə - sakinlərin yaşadıkları ərazilərin fiziki və sosial infrastruktur təminatının (təhsil, səhiyyə, enerji, qaz, su, yol, rabitə, meliorasiya və s.) müəyyən müddət ərzində ölkə üzrə orta göstəricilər səviyyəsinə çatdırılması və xüsusi iqtisadi rejim ilə bağlı təşviq paketi, o cümlədən vergi və gömrük güzəştləri sakinlərin yaşadıkları ərazilərə şamil olunması; sosial sahədə - erməni sakinlərə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında sosial sahədə tətbiq olunan güzəştlər, sosial xidmətlər və məşğulluq proqramlarının şamil edilməsi; mədəni sahədə - sakinlərin öz mədəniyyətini, etnik-mədəni xüsusiyyətlərini qorumaq və inkişaf etdirmək hüququnun təmin edilməsi, erməni dilinin istifadəsinə imkan yaradılması və s. çoxspektrli məsələləri əhatə edirdi (11).

Münaqişə elmlərinin liberal məktəb nümayəndələri bu cür konfliktlərdə adətən, etno-ərazi muxtariyyətlərinin yaradılmasını həll yolu olaraq təklif edirlər. Şimali İrlandiya (Birləşmiş Krallıq), Aland adaları (Finlandiya), Cənubi Tirol (İtaliya) uğurlu münaqişə transformasiyası nümunələrindən cəmi bir neçəsidir (Əhmədzaadə, 2023).

Lakin İkinci Qarabağ Müharibəsi və son 2023 hərbi əməliyyatından sonra Azərbaycanın belə bir modelə gedəcəyi inandırıcı görünmür. Hərb yoluna baş vurmağa məcbur qalmamışdan öncə Azərbaycanla danışıqlarda Ermənistan belə bir təklifi müzakirə edib onu etno-ərazi muxtariyyəti modelinə razı sala bilərdi. Amma son 3 ildə baş verənlər – xüsusilə, Azərbaycanın dəfələrlə xəbərdarlığına baxmayaraq Ermənistanın separatçıları hərbi və maliyyə cəhətdən dəstəkləməsi bütün potensial razılaşmaların üstündən xətt çəkdi.

Nəticə

2023-cü ilin sentyabr hadisələrindən sonra strateji üstünlüyü tamamilə ələ keçirən rəşmi Bakı sülh müqaviləsinə tələsmir və onu narahat edən məsələlərin həll edilməsini gözləyir. Yerevan isə Qərbdən gələn siqnalları nəzərə alıb ona uyğun hərəkət etməyə üstünlük verir. Halbuki, iki tərəf arasında əldə oluna biləcək razılaşmada üçüncü tərəfə heç bir ehtiyac yoxdur. Prezident İlham Əliyevin də son aylarda verdiyi müsahibələrdə vurğuladığı kimi, Ermənistan və Azərbaycan iki müstəqil dövlət kimi ikitərəfli görüşlər vasitəsilə də yekun razılığa gələ bilərlər. Lakin gedişat tərəflərdən bir qədər tələsməyi tələb edir. Rusiya-Ukrayna müharibəsində son vaxtlardakı nisbi

sakitliyi nəzərə alsaq, mümkün atəşkəs ehtimallarını kifayət qədər yüksək qiymətləndirə bilərik. Belə bir atəşkəs isə Kremlin bölgəyə yenidən tam gücü ilə qayıdışı deməkdir. Bu halda isə Moskvanın müxtəlif manipulyasiyalarla sülh prosesini uzatmağa çalışacağını düşünməyə kifayət qədər əsaslarımız mövcuddur. Öz növbəsində, Fransanın son aylarda Ermənistanı sürətlə silahlandırma cəhdləri gələcək böyük təxribatlara hazırlıqla da əlaqələndirilə bilər. Ermənistan hökuməti isə sülhdə həqiqətən maraqlıdırsa, bu cür addımlardan çəkinməlidir.

Bu ilin noyabr ayında Azərbaycan dünyanın ən nüfuzlu tədbirlərindən birinə - BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə COP29 sammitinə ev sahibliyi edəcək. Tədbirdə on minlərlə siyasi-ictimai xadimin, eləcə də tanınmış eko-aktivistlərin iştirakı gözlənilir. Belə bir tədbir öncəsi Azərbaycanın Ermənistanla razılığa gəlməsi onun sülhpərvər reputasiyasının da möhkəmlənməsinə kömək edəcək. Ən pis halda isə hökumətlər İkinci Dünya Mühəribəsindən sonra rəsmi barışıq sazişi olmadan həm siyasi, həm də iqtisadi sferada əlaqələri təcridçi inkişaf etdirən Yaponiya-Rusiya kimi bəzi nümunələrə istinad edərək, hər hansı bir yazılı razılaşma olmadan da qarşılıqlı normallaşma prosesinə başlamağa cəhd edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Allahverdiyev, R. (2021). “Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və Azərbaycanın hərbi strategiyası”. Bakı: Geostrategiya jurnalı, 11 fevral.
(<https://geostrategiya.az/news.php?id=128>)
2. Ahmadzada, S. (2024). “(Un) Making the Armenia-Azerbaijan Border: Challenges, Dynamics, and Perspectives”.
(<https://caucasusedition.net/unmaking-the-armenia-azerbaijan-border-challenges-dynamics-and-perspectives/>)
3. <https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/karabakh>
4. Şafiyev, F. (2024). “Peace in the South Caucasus”.
(<https://www.eurasiareview.com/12022024-peace-in-the-south-caucasus-oped/>)
5. Cəfərli, Ş. (2023). “Ermənistan-Rusiya müttəfiqliyinin böhranı”.
(<https://bakuresearchinstitute.org/ermenistan-rusiya-muttefiqliyinin-bohrani/>)
6. Mammadova, G. (2023). “Armenia and Azerbaijan at a critical juncture”.
(<https://top-center.org/en/tehlil/3577/ermenistan-ve-azerbaycan-kritik-dongede>)
7. <https://www.ispionline.it/en/publication/crisis-to-watch-2024-armenia-azerbaijan-157858>
8. <https://www.freiheit.org/germany/armenia-azerbaijan-border-tensions-and-relationship-dynamics-what-russias-agenda>
9. Hüseynov, R. (2024). “Azərbaycan və Ermənistan Qarabağdan sonra”.
(<https://top-center.org/az/tehlil/3609/azerbaycan-ve-ermenistan-qarabagdan-sonra>)
10. <https://aircenter.az/uploads/bSQGeXg2MpY0.pdf>
11. <https://jam-news.net/az/az%C9%99rbycan-qarabagin-erm%C9%99ni-icmasi-ucun-reinteqrasiya-planini-elan-edib/>
12. Əhmədzadə, Ş. (2023). “Qarabağ erməniləri ilə necə danışmalı?”
(<https://bakuresearchinstitute.org/qarabag-ermenileri-ile-nece-danismali/>)

Göndərilib: 08.01.2024

Qəbul edilib: 21.03.2024